

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Космина А. International: нульова ставка / А. Космина // Український юрист. – 2012. – № 12. – С. 36–39.
2. Луць Л.А. Сучасні правові системи світу : [навч. посіб.] / Л.А. Луць. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 234 с.
3. Маллаев В. Регулирование деятельности объединений адвокатов в Польше / В. Маллаев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.attorneys.od.ua/.../2-regulirovanie%20dejatelnosti%20advokatov%20v%20polshe.pdf.
4. Марченко М.Н. Право Европейского Союза. Вопросы истории и теории : [учеб. пособ.] / М.Н. Марченко, Е.М. Дерябина. – М. : Проспект, 2010. – 432 с.
5. Музюкин Д.В. Правовое обеспечение рынка юридических услуг : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Д.В. Музюкин. – Новосибирск, 2007. – 20 с.
6. Муранов А.И. Постоянное профессиональное развитие адвокатов: некоторые принципиальные моменты. Иностраный и международный опыт / А.И. Муранов // Вестник Федеральной палаты адвокатов Российской Федерации. – 2010. – № 4. – С. 168–186.
7. Ославський М.І. Виконавча влада в Україні: організаційно-правові засади : [навч. посіб.] / М.І. Ославський. – К. : Знання, 2008. – 216 с.
8. Основы экономической теории: принципы, проблемы, политика. Германский опыт и российский путь / У. Базелер, З. Сабов, Й. Хайнрих, В. Кох. – СПб. : Питер, 2000. – 800 с.
9. Підлісний Є. Здоровий консерватизм / Є. Підлісний // Український юрист. – 2009. – № 11. – С. 36–38.
10. Польша. Практические процедуры доступа на рынок / Министерство экономического развития РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ved.gov.ru/exportcountries/pl/pl_market/pl_pract_access/.
11. Святоцький О.Д. Адвокатура України : [навч. посіб. для студентів юрид. вищих навч. закладів і фак.] / О.Д. Святоцький, М.М. Михенко. – К. : Ін Юре, 1997. – 224 с.
12. Хохуляк О.О. Особливості формування цінової політики на ринку юридичних послуг в Україні / О.О. Хохуляк // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія «Економічні науки». – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – Ч. III. – № 33. – С. 148–152.

УДК 338.1:332.144(477)

Ценклер Н.І.

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри бухгалтерського обліку
Ужгородського торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету*

РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: СТРАТЕГІЯ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розроблено стратегії та механізми розвитку економіки Карпатського регіону в умовах євроінтеграції. Визначено, що першочерговим кроком на національному та регіональному рівнях має бути розробка та затвердження стратегії розвитку економіки регіонів в умовах євроінтеграції. На підставі проведених досліджень запропоновано окремі напрями та механізми реалізації такої стратегії, а також принципи, на яких вона повинна базуватися. Основними складовими стратегії розвитку економіки Карпатського регіону в контексті євроінтеграції мають бути просторовий, інноваційний та соціальний розвиток.

Ключові слова: Карпатський регіон, євроінтеграція, стратегія розвитку.

Ценклер Н.И. РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ КАРПАТСКОГО РЕГИОНА И ЕВРОИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ: СТРАТЕГИЯ И МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ

В статье разработаны стратегии и механизмы развития экономики Карпатского региона в условиях евроинтеграции. Определено, что первоочередным шагом на национальном и региональном уровнях должна быть разработка и утверждение стратегии развития экономики регионов в условиях евроинтеграции. На основании проведенных исследований предложены отдельные направления и механизмы реализации такой стратегии, а также принципы, на которых она должна базироваться. Основными составляющими стратегии развития экономики Карпатского региона в контексте евроинтеграции должно быть пространственное, инновационное и социальное развитие.

Ключевые слова: Карпатский регион, евроинтеграция, стратегия развития.

Tsenkler N.I. ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE CARPATHIAN REGION AND EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES: STRATEGY AND IMPLEMENTATION MECHANISMS

The strategies and mechanisms of economic development of the Carpathian region in the context of European integration in the article were developed. The primary step in the national and regional levels should be the development and adoption of a strategy of economic development of regions in terms of European integration were determined. The research suggested some directions and mechanisms of implementation of such a strategy, as well as the principles on which it should be based. The main components of the strategy of economic development of the Carpathian region in the context of European integration must be spatial, innovation and social development.

Keywords: Carpathian region, European integration, development strategy.

Постановка проблеми. Важливим викликом економічної безпеці Карпатського регіону за умови активізації процесів євроінтеграції може бути зростання відкритості економіки. З іншого боку, у нових умовах постають і нові загрози економічній безпеці регіону, зумовлені як зростанням конкуренції і посиленням позицій європейських виробників на регіональному ринку, так і скороченням або повним

розривом зовнішньоекономічних зв'язків із Росією. Ефективне впровадження різнопланових стратегій розвитку Карпатського регіону неможливе без налагодження дієвої системи управління прийняттям та реалізацією відповідних рішень. Саме цим і зумовлена необхідність в інституціоналізації Карпатського регіону як окремого об'єкта чи суб'єкта управління розвитком економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями розвитку економіки Карпатського регіону в контексті євроінтеграційних процесів займалися такі вітчизняні вчені, як Головач Ю., Долішній М., Заблоцький Ф., Кіш С., Козоріз М., Мікула Н., Лендел М. та ін. Проте питання розробки механізмів та стратегії такого розвитку в сучасних умовах є слабо висвітленим у вітчизняній науковій літературі.

Мета статті полягає у розробці стратегії та механізмів розвитку Карпатського регіону в умовах євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи місце Карпатського регіону серед інших регіонів України в контексті євроінтеграційних процесів, слід відзначити декілька важливих моментів. Окрім власне західного географічного розташування на межі з країнами Європейського Союзу, важливою у світлі перспектив євроінтеграції є специфіка історичного розвитку регіону, який має давню історію заселення та тривалий час перебував у складі різних європейських держав. З іншого боку, на сучасному етапі розвитку регіону досить значними є соціальні контакти, зумовлені як спільним історичним минулим, так і активною трудовою міграцією.

У зв'язку з тривалим періодом деіндустріалізації структура економіки Карпатського регіону в останні роки теж стає максимальною наближеною до відповідних показників регіонів сусідніх країн ЄС, з якими були налагоджені певні форми транскордонної співпраці. На користь євроінтеграційної ролі Карпатського регіону свідчить також наявність досить розвиненої транспортної інфраструктури, яка, незважаючи на деструктивні внутрішні фактори, поступово удосконалюється. Досить важливу роль на сучасному етапі відіграє порівняна безпечність Карпатського регіону України з точки зору як громадської безпеки, так і безпеки ведення бізнесу.

На сучасному етапі розвитку економіки України також досить важливою є роль Карпатського регіону для компенсації збитків національній економіці в результаті розриву економічних контактів із Російською Федерацією. За результатами аналізу зовнішньоекономічних зв'язків окремих областей Карпатського регіону та здійсненого їх порівняння з іншими регіонами України можна зробити висновок про прогресивний характер зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів економічної діяльності досліджуваного регіону.

У сучасних умовах активізації зовнішньополітичних та міжнародних економічних загроз, безумовно, підприємства Карпатського регіону також зазнали збитків унаслідок розриву контактів із суб'єктами економіки Російської Федерації, однак їх наслідки виявляються не настільки відчутно, як в інших регіонах, що традиційно мали більш широкі контакти із російськими партнерами. Більше того, підприємства Карпатського регіону за період незалежності України сформували досить тісні зв'язки із західними європейськими партнерами, зокрема із сусідніми країнами – членами Європейського Союзу. Загалом, структура експорту та імпорту регіону з Євросоюзом є достатньо диверсифікованою і характеризується прогресивними тенденціями, особливо у 2014–2015 рр.

Важливим кроком, що найближчим часом, на нашу думку, призведе до активізації розвитку економіки Карпатського регіону, є введення безвізового режиму з країнами Шенгенської зони. Зважаючи на те, що реальні перспективи такої події пов'язані вже з 2016 р., її значення для прогнозування розвитку економіки регіону на найближчий період є

досить вагомим. Варто зауважити, що введення безвізового режиму суттєво не вплине на трудову міграцію, однак має значно інтенсифікувати туристичні потоки та створити можливість для більш ефективних соціальних контактів населення, насамперед Карпатського регіону України і суміжних держав Євросоюзу. Окремі фахівці зазначають навіть про самодостатність туристичного комплексу регіону з точки зору його конкурентоспроможності на національному та міжнародному ринках [1].

Іншими словами, ліквідація візового бар'єру є ще одним кроком до зростання соціальної конвергентності регіональних суспільних систем сусідніх держав.

На думку фахівців, для України особливо складною є проблема входження в організаційні структури глобалізаційного простору. Стратегічні завдання з формування нових напрямків розвитку України диктують необхідність не тільки концептуального осмислення однієї з основних проблем сучасного розвитку, а саме розробки цивілізаційної моделі, у межах якої буде формуватися траєкторія глобального розвитку та викреслюватися місце і роль українського суспільства та держави [2, с. 14].

Певне значення для ринкової конвергенції має функціонування «Карпатського Єврорегіону», який уже понад 20 років продовжує відігравати роль організатора та координатора міжрегіонального і транскордонного співробітництва у найрізноманітніших сферах економічного і суспільного життя. Зокрема, саме через інституції «Карпатського Єврорегіону» Закарпатська область встановила партнерські зв'язки з низкою регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та Польщі. Із деякими із цих регіонів розробляються і реалізуються конкретні програми співпраці [3].

Зрозуміло, що ефективне впровадження різнопланових стратегій розвитку Карпатського регіону неможливе без налагодження ефективної системи управління прийняттям та реалізацією відповідних рішень. Саме цим і зумовлена необхідність інституціоналізації Карпатського регіону як окремого об'єкта чи суб'єкта управління розвитком економіки.

Сучасний етап такої інституціоналізації характеризується несформованістю інститутів регулювання розвитку Карпатського регіону, який фактично в системі управління національною економікою є скоріше формалізованим об'єктом, ніж реальним інститутом регіонального управління. У цьому контексті продовжує своє існування традиційний для радянської моделі управління економікою підхід, що полягає у виділенні конкретних об'єктів регіонального управління на рівні економічних районів. У такому сенсі Карпатський регіон і зараз використовується в системі регіональної політики України. Іншими словами, наявні чотири обласні регіони об'єднані, окрім розташування, хіба що окремими положеннями загальнодержавної стратегічної документації та напрямками наукових досліджень. Єдиним реальним прикладом інституціоналізації Карпатського регіону є функціонування «Єврорегіону Карпати», який хоча і є міжнародною структурою, однак має переважно консультативне та дорадче значення.

Беручи до уваги широкі коло досить ґрунтовних наукових досліджень, що мали на меті обґрунтування сутності та пріоритетів розвитку економіки власне Карпатського регіону України або окремих його складових (Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей), на нашу думку, проблема інституціоналізації вже давно назріла і потребує невідкладного вирішення. У цьому контексті

сті можна запропонувати кілька шляхів, основним завданням яких є формування Карпатського регіону як суб'єкта регіонального управління.

Перший шлях може полягати в об'єднанні усіх чотирьох областей Карпатського регіону в єдину адміністративно-територіальну одиницю у процесі сучасної реформи адміністративно-територіального устрою та децентралізації. Однак такий підхід, хоча і виглядає досить перспективним з урахуванням міжнародного досвіду, очевидно, буде не лише неефективним, але й деструктивним для соціально-економічного розвитку відповідних територій. Адже Карпатський регіон у багатьох відношеннях надзвичайно різноманітний, а також характеризується розгалуженою системою розселення і має досить велику площу. Відповідно, створення на його базі єдиної адміністративно-територіальної одиниці зі своєю системою органів влади та самоврядування не дозволить ефективно вирішувати наявні проблеми соціально-економічного та політичного розвитку, а також представляти інтереси всіх місцевих громад, що за своїми особливостями в межах регіону дуже суттєво відрізняються. Подібне укрупнення на прикладі Карпатського регіону, відповідно, не є доцільним, а шкода від нього може значно перевершити можливі позитивні наслідки, особливо на загальнодержавному рівні.

Другим шляхом є створення макрорегіональних органів влади (виконавчих або представницьких), які б не заміняли собою відповідні структури на рівні областей, а здійснювали загально регіональне управління. Принцип дії такої системи може бути аналогічним до двохпалатного парламенту у федеративних державах, верхня палата якою є менш чисельною і включає представників усіх регіонів, що входять до певного суб'єкта управління. У конкретному випадку може бути створена Рада Карпатського регіону, до складу якої можуть обиратися представники від обласних рад усіх чотирьох областей Карпатського регіону. Функцією такої Ради може бути власне узгодження рішень щодо напрямків соціально-економічного розвитку областей регіону і формування загально регіональних стратегій та програм. Очевидно, що склад Ради Карпатського регіону має бути пропорційним до чисельності населення окремих його областей та обиратися відповідними регіональними органами місцевого самоврядування. Водночас сформована Рада регіону не повинна дублювати функцій обласних рад чи центральних органів виконавчої та законодавчої влади і повинна мати скоріше дорадчий, консультативний та контролюючий характер (наприклад, за аналогією з РНБО України). Одним із варіантів реалізації цього шляху інституціоналізації Карпатського регіону є також створення макрорегіональних органів влади у вигляді представництва президента чи уряду в регіоні, однак, з огляду на сучасні тенденції розвитку політичної та соціально-економічної сфери України, такий підхід є мало ймовірним, адже суперечить принципам централізації влади, що впроваджуються зараз у практику регіонального управління.

Третім шляхом інституціоналізації Карпатського регіону є формування на його базі суб'єкта міжнародних інтеграційних процесів. Власне, у світлі активізації євроінтеграційних тенденцій цей шлях є досить імовірним, однак все ще перспективним, адже вимагає імплементації рішень щодо реальних кроків міжнародної економічної інтеграції на рівні держави. Першим кроком, що може активізувати співпрацю у цьому напрямку, є впровадження безві-

зового режиму з країнами Євросоюзу. Другий крок – окреслення перспектив для членства України в ЄС, а третій – власне вступ нашої держави до цього міжнародного об'єднання. Отже, лише після цих трьох етапів можлива повноцінна інституціоналізація Карпатського регіону за третім пропонованим нами шляхом. Проектом такої моделі є, звичайно, «Євро-регіон Карпати», що функціонує і зараз, однак має дещо інші завдання і не може вважатися суб'єктом регіонального управління. Іншими словами, третій шлях у випадку повноцінної його реалізації може бути подібним до другого, але передбачати створення макрорегіональних органів управління на наднаціональному або євро регіональному рівні. Безумовно, повноваження таких органів мають обмежуватися соціально-економічним розвитком і не порушувати політико-адміністративних, правових та інших питань, що вирішуються органами державної влади централізовано. Приклади такої макрорегіональної співпраці на території країн Євросоюзу присутні вже на сучасному етапі, отже, такий шлях може реалізовуватися за методом аналогів і є досить перспективним, хоча й вимагає тривалої підготовки та подолання кількох етапів міжнародної економічної інтеграції України та ЄС.

Із точки зору описаних нами трьох сценаріїв розвитку економіки Карпатського регіону в умовах активізації євроінтеграційних процесів реалізація третього шляху відповідає оптимістичному сценарію, а найбільш реалістичним є все-таки другий шлях, який може бути здійснений у рамках актуальних процесів децентралізації влади в Україні і поєднується із наданням більших повноважень місцевим громадам.

Отже, на основі проведених досліджень структури, тенденцій розвитку, проблем та сучасного стану їх вирішення в економіці Карпатського регіону можемо констатувати, що після підписання та введення в дію Угоди про асоціацію України з ЄС першочерговим кроком на національному та регіональному рівнях має бути розробка та затвердження стратегії розвитку економіки регіонів в умовах євроінтеграції. Така стратегія повинна бути розроблена впродовж 2016 р. і діяти впродовж 10 років.

Основні можливості Угоди полягають у дотриманні низки положень, серед яких:

1. Рівні умови конкуренції та нарощування обсягів експорту до одного з найважливіших торговельних партнерів України.
2. Підвищення стандартів якості та безпечності української продукції, у тому числі на внутрішньому ринку.
3. Створення українських брендів, які будуть легко впізнаватися в усьому світі.
4. Розширення номенклатури товарів та послуг на внутрішньому ринку України.
5. Підвищення попиту на вітчизняну продукцію, у тому числі на ринках третіх країн у зв'язку із впровадженням європейських стандартів.
6. Поліпшення структури вітчизняного експорту в бік зменшення сировинної складової та збільшення частки високотехнологічних товарів із високою долею доданої вартості, виробленої в Україні.
7. Спрощення процесів залучення технологічних та інноваційних рішень [4].

Пріоритетним вважається розвиток наукового потенціалу з метою дотримання глобальної відповідальності та зобов'язань у таких сферах, як охорона здоров'я, захист навколишнього середовища, зокрема зміна клімату, та інші глобальні виклики [5].

На підставі проведених досліджень хочемо запропонувати окремі напрями та механізми реалізації такої стратегії, а також принципи, на яких вона повинна базуватися. Основою будь-якої стратегії є передумови та фактори розвитку економіки регіону. Вплив факторів можна диференціювати на зовнішні та внутрішні. Стосовно конкретного регіону внутрішні фактори будуть аналогічні до регіональних і локальних, а зовнішні – до глобальних та загальнодержавних. Іншими словами, євроінтеграційні процеси є одним із зовнішніх факторів розвитку економіки Карпатського регіону. Окремо варто також виділити регулятори, які є втіленням тих факторів, що піддаються цілеспрямованому впливу, тобто можуть бути інструментами, які використовуються органами державної влади для регулювання процесів, що відбуваються в економіці регіону.

У результаті під впливом різних груп факторів сучасна просторова та галузева структури економіки регіону в процесі реалізації запланованої стратегії зазнають трансформацій, до яких відносимо структурні, територіальні, інноваційні, управлінські та соціально-культурні. Шляхом згаданих трансформацій економіка регіону переходить до етапу ліквідації бар'єрів для євроінтеграції, який фактично розпочався з 2016 р. у зв'язку із підписанням та введенням в дію Угоди про асоціацію. Наступним кроком, що пов'язаний із реалізацією цього етапу, є впровадження безвізового режиму з країнами Євросоюзу.

Однак реалізація першого етапу стратегії неможлива без подолання відмінностей у розвитку регіонів України та сусідніх країн Євросоюзу. Із цією метою необхідним є здійснення широкого кола процесів конвергенції, яку можна структурувати на

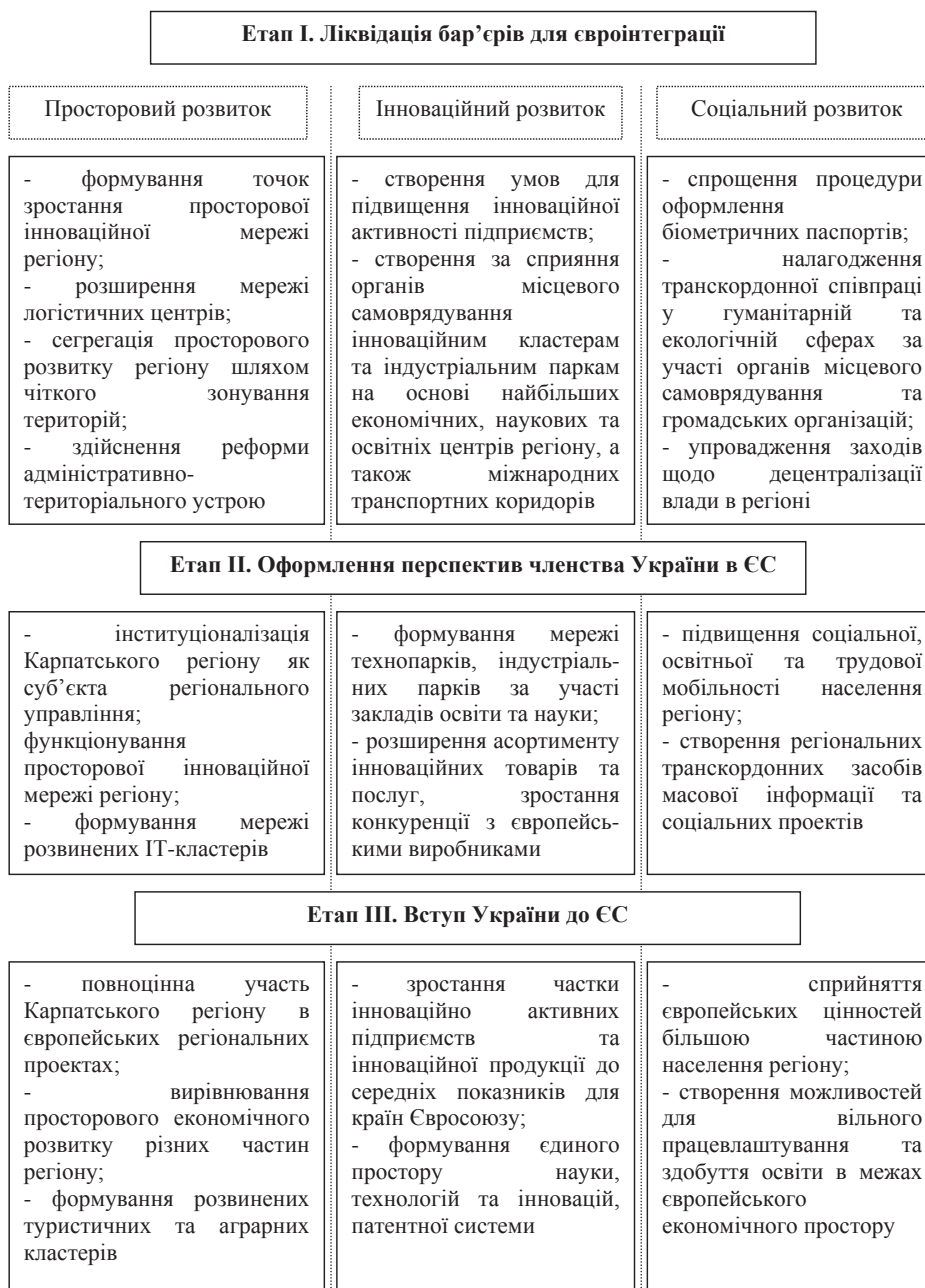

Рис. 1. Основні етапи стратегії розвитку економіки Карпатського регіону в умовах євроінтеграції

соціальну, інноваційну, бізнесову, ринкову, адміністративно-територіальну та нормативно-правову. За умови здійснення всіх складових конвергенції, але насамперед адміністративно-територіальної та нормативно-правової, на цьому етапі можливий перехід до інституціоналізації Карпатського регіону за третім шляхом, пропонованим у нашому дослідженні.

Власне, інституціоналізація Карпатського регіону як єврорегіону за зразком успішних єврорегіонів Європи за умови успішного здійснення інших складових конвергенції може передувати переходу стратегії на другий етап, пов'язаний із оформленням перспективи членства України в ЄС. Перехід до цього етапу розглядаємо як реалістичний сценарій розвитку економіки регіону в контексті поглиблення євроінтеграційних процесів. У випадку песимістичного сценарію конвергенція за період дії стратегії не буде завершена, і, відповідно, інституціоналізація Карпатського регіону за описаними нами принципами не відбудеться.

За умови швидкого виконання перших двох етапів реалізації стратегії у випадку здійснення оптимістичного сценарію можливий перехід до третього етапу, що пов'язаний із вступом України до Європейського Союзу. Такий сценарій є малоімовірним за вказаний період, однак із урахуванням мінливості факторів зовнішнього середовища, а також наявного історичного досвіду розширення Євросоюзу можливість такого перебігу подій зберігається.

Варто зауважити, що як на актуальному етапі, так і на усіх інших етапах реалізації стратегії орієнтиром розвитку економіки регіону є можливості розвитку регіональної суспільної системи в умовах євроінтеграції. У той же час у процесі реалізації першого етапу стратегії галузева структура економіки регіону зазнає впливу загроз та викликів економічної безпеки регіону, які можуть зумовити реалізацію стратегії за песимістичним сценарієм. Хочемо наголосити, що такий сценарій не означає відсутність перспектив євроінтеграції України, а лише описує негативний варіант реалізації розроблених заходів у визначений часовий період.

З огляду на результати наших досліджень, основними складовими стратегії розвитку економіки Карпатського регіону в контексті євроінтеграції мають бути просторовий, інноваційний та соціальний розвиток (рис. 1).

Варто зауважити, що описані напрями, з одного боку, є загальними і можуть використовуватися для характеристики розвитку економіки будь-якого регіону України, а з іншого – відображають специфіку власне Карпатського регіону. Напрями реалізації першого етапу стратегії започатковані вже на актуальному етапі і пов'язані із конвергенцією економіки регіону. Завдання другого етапу зумовлені інституціоналізацією регіону та держави як кандидата на вступ до Євросоюзу. Результати цього етапу

демонструють особливості наступної стадії перебігу започаткованих раніше євроінтеграційних процесів та їхніх наслідків в економіці регіону. Специфіка завдань третього етапу є прогностичною і базується на пошуку аналогів в інших суспільних системах країн, що недавно стали членами ЄС і є сусідами України.

Висновки. Отже, реалізація стратегії розвитку економіки Карпатського регіону в умовах євроінтеграції є складним процесом, що здійснюється під впливом комплексу внутрішніх та зовнішніх факторів, а також загроз і викликів економічній безпеці регіону та держави. Безумовно, найбільш вагомими чинниками реалізації стратегії є державна політика в галузі євроінтеграції, зокрема, пов'язана із узгодженням правових норм та створенням механізмів для їх застосування, а також складна внутрішньополітична ситуація в державі, яка перебуває на сучасному етапі у тісній залежності від зовнішніх факторів, прогнозування економічних наслідків яких на середньо- та довгострокову перспективу є складним завданням.

Одним із пріоритетних завдань трансформації економіки Карпатського регіону в контексті активізації євроінтеграційних процесів є формування розгалуженої інноваційної мережі. Саме формування такої мережі як бази для розвитку регіональних інноваційних систем, на нашу думку, є першочерговим завданням стратегії трансформації економіки Карпатського регіону на найближче десятиліття. Принципи формування просторової інноваційної мережі регіону мають бути закладені в основу відповідних регіональних програм. Причому вказані програми повинні бути короткостроковими і передбачати як чіткий перелік цілей, що можуть бути досягнуті, так і вичерпні завдання, які є реальними для виконання у відведений на реалізацію програми час.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Кулініч О.А. Освіта як чинник соціально-економічного розвитку / О.А. Кулініч, Л.М. Зарецька // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. – 2014. – Вип. 1. – С. 199–208.
2. Мозговий О.Л. Глобалізація як вимір сучасності: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О.Л. Мозговий. – К., 2007. – 20 с.
3. «Карпатський Єврорегіон» висловив підтримку українському народові [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattia.net.ua/News/120016--Karpatskyi-IEvrehion-vyslovuy-pidtrymku-ukrainskomu-narodovi-FOTO>.
4. Микольська Н. Сім днів до ЗВТ з Євросоюзом / Н. Микольська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/12/25/7042753/>.
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011/print1452504128460.